

CULTUL LUI LIBER LA POTAISSA

Potaissa, centru economic și militar important al Daciei romane, se înscrie și din punct de vedere cultural între orașele de seamă ale provinciei. Acest fapt ne este dovedit și de numeroasele inscripții dedicate zeităților romane și orientale, cât și de reprezentările figurative ale acestora, bună parte din ele operă a meșterilor de aici. În rîndul divinităților adorate de populație la loc de cinste se află *Liber* și perechea sa *Libera*.

Cercetarea inscripțiilor și a reprezentărilor figurate descoperite la Potaissa și dedicate lui Liber Pater și acoliților săi ne oferă posibilitatea să cunoaștem răspîndirea pe care acest cult a avut-o atît în rîndul populației civile cît și al armatei.

Din totalul de 44 de inscripții descoperite în Dacia, dedicate divinităților Liber și Libera, la Potaissa s-au descoperit 12, fapt care situează acest important centru militar al Daciei pe același loc cu metropola provinciei traiane, Sarmizegetusa, și aceasta în condițiile în care aici s-a descoperit templul dedicat zeului viței de vie și vinului.

Inscripțiile se întîlnesc fie pe altare votive fie pe reliefuri, care înfățișează cele două divinități împreună cu o serie de participanți la alaiul bacchic. De remarcat, că din cele 12 inscripții în 5 apare formularea Liber Pater¹, în 3 *Liber Pater et Libera*², în una *Liber Pater et Libera Conservatores*³. Există însă trei reliefuri care îi reprezintă pe Liber și Libera sau alți participanți din cortegiul bacchic și pe care nu se menționează numele celor două divinități⁴, fapt întîlnit și în cazul unor reprezentări de la Sarmizegetusa și Apulum⁵.

În două cazuri Liber apare asociat cu Iuppiter și Hercules⁶ sau cu Silvanus⁷, divinități și ele cu destul de multă popularitate la Potaissa.

¹ CIL, III, 930 și 896; I. I. Russu, în AISC, V, 1944—1948, p. 347 și urm., fig. 1; CIL, III, 7682; G. Téglás, în *Klio*, XI, 1911, p. 502.

² CIL, III, 7684; I. Téglás, în *AE*, XXXV, 1915, p. 44 și urm., fig. 4; A. Bodor, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 217, nota 40, nr. 5.

³ C. Daicoviciu, în AISC, I, 2, 1928—1932, p. 61.

⁴ CIL, III, 7683; C. Pop, — Z. Milea, în *ActaMN*, II, 1965, p. 199, fig. 1—1a; C. Pop, în *Apulum*, XI, 1973, p. 734, fig. 1.

⁵ A. Cătinăș, în *Sargetia*, XI—XII, p. 343; C. Pop, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 154, fig. 1/8.

⁶ I. I. Russu, *loc. cit.*

⁷ G. Téglás, *loc. cit.*

Dacă alături de Iuppiter e întâlnit și în inscripții de la Apulum⁸ sau pe altarele din provinciile dunărene⁹, alături de Hercules și Silvanus însă apare doar o singură dată în Dacia.

În ce privește numele dedicantilor, a celor care constituiau admiratorii (adoratorii) perechii Liber—Libera, se constată că apare menționat doar în 7 cazuri. Există un altar pe care numele dedicantului e nesigur datorită deteriorării piesei¹⁰. Dintre aceștia toți sînt romani și doar Aurelius Timotheus este oriental¹¹. Acele *nomina gentilicia* Ulpus, Aurelius (care sînt cele mai numeroase) cit și Aelius dovedesc că cei mai mulți au primit cetățenia în timpul Antoninilor și în același timp și nume romane¹².

Dacă numele dedicantilor nu le cunoaștem în toate cazurile, ocupația și deci categoria socială a lor le cunoaștem și mai puțin. În cele cîteva cazuri avem de-a face cu militari, preoți și un singur magistrat. Astfel Marcus Ulpus Firminus este *immunis librarius*¹³ și e amintit și într-o inscripție din Noricum¹⁴, iar Aurelius Victor e *librarius legionis V. Macedonicae*¹⁵. Tot la Potaissa el mai ridică un altar în cinstea zeilor Mani¹⁶. Singurul magistrat cunoscut pînă acum la Potaissa, care ridică un altar în cinstea lui Liber este un anume Valens sau Valerianus [*decurio mu]ni (cipii) Pot[aisensis]*. Numele dedicantului, funcția și apoi numele orașului sînt probabile căci relieful pe care se află inscripția se găsește într-o stare proastă de conservare¹⁷.

Dar dedicantii nu sînt numai demnitari sau militari, ci și preoți. Din cei patru preoți din Dacia, care ridică altare lui Liber și Libera¹⁸, trei sînt de la Potaissa: Aurelius Gaius și Aurelius Ingenus *sacerdotes*¹⁹ iar Aelius Superi *augustalis municipii Septimii Potaissensis*²⁰. Probabil Aelius Superi a fost chiar augur al Potaissei²¹. Există și persoane care nu-și specifică ocupația. Astfel sînt: Annius Saturninus²² și Marcus Aurelius Timotheus²³, care apare și în alte două inscripții dedicate lui Mi-thras la Alba Iulia²⁴.

⁸ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 305, sq., fig. 5.

⁹ A. Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 121, 190, 208.

¹⁰ CIL, III, 896.

¹¹ CIL, III, 7683.

¹² A Bodor, *op. cit.*, p. 223.

¹³ CIL, III, 7684.

¹⁴ CIL, III, 5114.

¹⁵ C. Pop — Z. Milea, *op. cit.*, p. 199, fig. 1—1a.

¹⁶ *Viața DR*, p. 239, n. 146.

¹⁷ C. Pop, în *Apulum*, XI, 1973, p. 734, fig. 1.

¹⁸ Conform rezultatelor prezentate în lucrarea noastră de diplomă *Cultul lui Liber în Dacia*.

¹⁹ CIL, III, 7681.

²⁰ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 61.

²¹ A. Bodor, *op. cit.*, p. 222.

²² CIL, III, 7682.

²³ CIL, III, 7683.

²⁴ CIL, III, 1101, 1110.

Dacă inscripțiile menționează doar câteva categorii din rîndul populației Potaissei, care dedică altare lui Liber și Libera, aceasta nu înseamnă că aceste divinități se bucurau de venerația exclusivă a păturilor înstărite, căci prin însuși caracterul lor de zeități protectoare ale viței de vie, ale vegetației, dătătoare de roade pămîntului și de forțe omului, se fac cunoscute în rîndul populației, însă nu toți aveau posibilitatea să ridice altare sau să comande piese sculpturale în atelierele Potaissei.

Destul de aproape ca număr de inscripții sînt reprezentările celor două divinități sau ale însoțitorilor lor la veselele serbări care le erau închinete. Astfel se cunosc pînă acum ca provenind de la Potaissa 15 reprezentări, dintre care 13 sigure și 2 probabile²⁵, acest oraș situîndu-se pe locul patru în Dacia după Romula, Apulum și Sarmizegetusa.

O statueta din bronz (Fig. 1), descoperită pe dealul „Cetății”²⁶, dar al cărei loc de păstrare azi nu se cunoaște, îl înfățișează pe Liber nud, purtînd doar pe umărul stîng caracteristica *nebris*²⁷ ce-i atîrnă de-a lungul brațului stîng indoit. În mîna dreaptă întinsă lateral ține un *rhyton*²⁸. În picioare zeul poartă încălțăminte cu carîmbul înalt. Figura zeului redată cu trăsăturile unui tînar imberb, cu capul puțin aplecat spre stînga, cu părul lung și buclat din care cîteva șuvițe îi cad pe umeri. Pe cap poartă un *corymbus*²⁹. Este singura statueta descoperită pînă acum la Potaissa, care-l înfățișează pe Liber, căci în restul reprezentărilor zeul apare însoțit de diferiți participanți la alaiul bacchic. De altfel pentru întreaga Dacie numărul statuetelor reprezentîndu-l pe Liber este mic în raport cu celelalte categorii de piese, între care predomină grupurile sculpturale.

Pe un tipar de mîner de vas (Fig. 2), Liber apare nud, ținînd în mîna dreaptă ridicată *thyrsos*-ul³⁰, iar în stînga lăsată de-a lungul corpului un obiect greu de precizat, în timp ce deasupra capului se află pantera, animalul favorit, privind spre zeu³¹.

Cu această piesă considerăm că facem trecerea de la reprezentările lui Liber singur la cele în care el apare însoțit de mai multe persoane, cum e cazul piesei aflată la Viena³² (Fig. 3). Aici Liber poartă nebrida care-i cade de pe umărul stîng, acoperindu-i o parte a pieptului, iar în picioare are încălțăminte cu carîmbul înalt. Peste părul bogat din care două șuvițe îi atîrnă pe umeri se pare că poartă un *corymbus*. Brațul drept ridicat deasupra capului ține un șarpe al cărui cap se sprijină pe

²⁵ C. Pop, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 151, fig. 1/1; Idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 596.

²⁶ *Ibidem*, p. 588, fig. 3.

²⁷ A. Legrand, *Nebris*, în DA, IV, p. 40 și urm.

²⁸ E. Pottier, *Rhyton*, în DA, IV, p. 865 și urm.

²⁹ E.S., *Corymbus*, în DA, I, p. 1542.

³⁰ A. J. Reinach, *Thyrsus*, în DA, V, p. 287 și urm.

³¹ I. Țigăra, în *ProblMuz*, 1960, p. 204 și urm., fig. 7.

³² A. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, pl. III, fig. 4.

Fig. 1. Statuetă din bronz.
Abb. 1. Bronzestatuette.

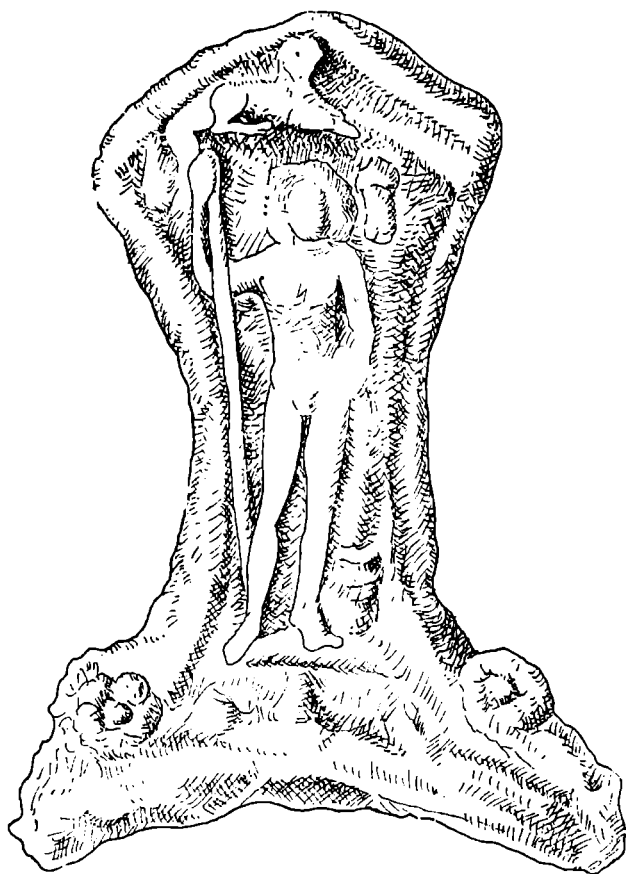

Fig. 2. Tipar de minier.
Abb. 2. Griffdruck.

capul lui *Ampelos*³³, în timp ce cu mâna stângă sprijinită de umerii lui *Ampelos* ține un *cantharos*³⁴, din care dă de băut panterei culcată la picioare. *Ampelos* are privirea îndreptată spre Liber. El poartă o mantie scurtă ale cărei falduri bogate sînt bine redată pe piept. În mina stîngă ține un *pedum*³⁵, iar cu dreapta îl ține de spate pe Liber. Jos în stînga reprezentării se află *Silenus*³⁶, bătrîn, chel, îmbrăcat de la mijloc în jos cu o *palla*³⁷, merge sprijinindu-se într-un băț. Sus se află *Pan*³⁸, cu

³³ L. de Ronchaud, *Ampelos*, în DA, I, p. 234.

³⁴ E. Saglio, *Cantharos*, în DA, I, p. 893 și urm.

³⁵ E. Saglio, *Pedum*, în DA, IV, p. 369 și urm.

³⁶ G. Nicole, *Satyri, Sileni*, în DA, IV, p. 1090 și urm.

³⁷ G. Leroux, *Pallium*, în DA, IV, p. 285 și urm.

³⁸ J. A. Hild, *Pan*, în DA, IV, p. 296.

Fig. 3. Placă votivă.
Abb. 3. Votivtafel.

barbă, ținând în mâini un *syrinx*³⁹. Cîmpul reliefului e ornamentat cu un vrej de viță de vie de care atîrnă un ciorchine.

O tăbliță votivă⁴⁰ (Fig. 4), de dată însă recentă, aflată în Muzeul de Istorie al RSR, îl înfățișează pe Liber însoțit de Libera, astfel că și la Potaissa găsim ambele tipuri de reprezentări: Liber este situat în partea dreaptă, cu pieptul acoperit parțial de nebridă, în picioare cu încălțăminte cu carîmbul înalt, iar în mîna stîngă ținînd *thyrsos*-ul, în timp ce brațul drept e îndoit și cu mîna sprijinită pe umărul stîng al Liberei. Atît Liber cît și Libera au părul lung. Libera aflată în stînga apare seminudă, *palla* care o poartă acoperindu-i numai partea inferioară a cor-

³⁹ T. Reinach, *Syrinx*, în DA, IV, p. 1596 sqq.

⁴⁰ C. Pop — Z. Milea, *op. cit.*, p. 196, fig. 1.

Fig. 4. Tăbliță votivă cu inscripție.
Abb. 4. Votivtafel mit Inschrift.

Fig. 5 Fragment sculptural.
Abb. 5 Skulpturelles Bruchstück.

pului. Ea ține cu mina dreaptă deasupra pîntecelui capetele veșmintului, în timp ce cu stînga îndoită la piept ține altă parte a veșmintului, adus pe la spate și peste cap cu un vâl.

O altă reprezentare în care Libera apare seminudă e cea de la Alba Iulia⁴¹. În dreapta Liberei, jos, se găsește un Silen bătrîn, purtînd barbă și o *palla* răsfrîntă și înnodată la mijloc, care-i acoperă corpul de la talie în jos. El ține cu miinile ridicate deasupra capului un coș cu ofrande, la fel ca și într-un fragment sculptural descoperit tot la Potaissa⁴² (Fig. 5) sau pe piesele de la Pavlikeni⁴³ și Mangalia⁴⁴. Între Liber și Libera, jos stă culcată pantera cu capul întors spre Liber. În partea stîngă sus e Pan într-o poziție de dans, brațul drept îl ține deasupra capului iar în mina stîngă ține un *pedum*. În stînga lui Liber se află un satir nud, purtînd pe umăr un animal (o capră) de jertfă.

Ne-am oprit mai mult asupra acestor reprezentări dat fiind faptul că ele cuprind pe toți participanții din alaiul lui Liber și totodată ele sînt caracteristice și în ceea ce privește maniera de reprezentare a tuturor personajelor astfel că în cazul pieselor fragmentare sau al pieselor reprezentînd un acolit sau altul nu vom insista decît acolo unde apar deosebiri de ceea ce am prezentat.

Un exemplu în acest sens îl constituie un relief cu inscripție (Fig. 6), păstrat doar fragmentar, descoperit pe Dealul „Cetății” și în care un Silen sau un satir se află pe spatele panterei și ține în mină un obiect greu de precizat, posibil un *cantharos* sau o *cista mystica*⁴⁵. Identificarea personajului e posibilă ca urmare a analogiilor cu piese de la Alba Iulia⁴⁶.

Singura statueta de teracotă (Fig. 7) cuprinsă între reprezentările dionysiace la Potaissa înfățișează un Silen⁴⁷ cu trăsăturile specifice, care însă pe cap poartă o diademă ce se termină cu două protuberanțe în formă de butoni.

Două capete statuare⁴⁸ din marmură aparținînd lui Liber și Libera (Fig. 8 și Fig. 9), remarcabil realizate, îi înfățișează cu părul strîns de o panglică, cu cununa de iederă și motive florale pe cap, iar deasupra urechilor cu cîte un eiorchine de strugure cu frunze. În acest caz Liber prezintă analogii cu reprezentările de la Constanța⁴⁹, Cluj⁵⁰, Cioroiul Nou⁵¹ și Sîntămăria de Piatră⁵². Dintr-un relief dionysiac s-a mai păs-

⁴¹ C. Pop, în *Apulum*, VI, 1969, p. 173, fig. 4.

⁴² C. Pop, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 152 sq., fig. 1/5.

⁴³ B. Filow, în *BSAB*, III, 1912—1913, p. 28 și urm., fig. 24.

⁴⁴ C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1966, p. 23 și urm., fig. 2.

⁴⁵ Fr. Lenormant, *Cista Mystica*, în *DA*, I, 1205 și urm.

⁴⁶ C. Pop, în *Apulum*, VI, 1967, p. 171 și urm., fig. 2 și 4; idem, în *Apulum* X, 1972, p. 175 și urm., fig. 3.

⁴⁷ C. Pop — Z. Milea, *op. cit.*, p. 206, fig. 10.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 204, fig. 7—7a și 8—8a.

⁴⁹ P. Nicorescu, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 43 și urm., fig. de la p. 43.

⁵⁰ A. Bodor, *op. cit.*, p. 211 și urm., fig. 1—3.

⁵¹ D. Tudor, în *OmCI*, p. 12, fig. 3/1—2.

⁵² C. Pop, în *Apulum*, VI, 1967, p. 176, fig. 8a—b.

Fig. 6. Relief cu inscripție.
Abb. 6. Relief mit Inschrift.

Fig. 7. Statuetă — Silen.
Abb. 7. Silenstatuette.

Fig. 8. Capul lui Liber.
Abb. 8. Kopf des Liber.

Fig. 9. Capul Liberei.
Abb. 9. Kopf einer Statue.

trat doar capul unei bacante care poartă o diademă⁵³, iar dintr-un alt grup statuar dionysiac azi dispărut s-a mai păstrat doar o menadă⁵⁴ (Fig. 10), înveșmîntată cu o *palla* cu mîneci scurte, ținînd în mîini o *cista mystica*. Piesa are analogii cu menada din grupul dionysiac de la Walbrook⁵⁵, Alba Iulia⁵⁶ și Hissar⁵⁷.

Cît privește reliefurile cu inscripție, acestea mai păstrează doar pantera (Fig. 11), sau picioarele zeului și a însoțitorilor săi⁵⁸ (Fig. 12).

După această privire asupra tuturor reprezentărilor lui Liber la Potaissa, se impun cîteva considerații legate mai ales de clasificarea lor și deci de includerea într-un tip sau altul. Prezentăm cu o altă ocazie⁵⁹ o clasificare a reprezentărilor dionysiace din Dacia în două ti-

⁵³ *Idem*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 151, fig. 1.

⁵⁴ *Idem*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 532, fig. 1.

⁵⁵ J. M. Toynbee, *Art in Roman Britain*, Londra, 1963, p. 128 sqq., fig. 34.

⁵⁶ A. Buday, în *DoligCluj*, VII, 1916, p. 38, fig. 6.

⁵⁷ D. Tsontchev, în *RA*, 1958, I, p. 38, fig. 4.

⁵⁸ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 71, nr. 76; CIL, III, 7683; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 344.

⁵⁹ A. Cătinaș, *op. cit.*, p. 344, nota 12 unde spuneam că A. Bodor, *op. cit.*, p. 236 și urm., a clasificat reprezentările lui Liber în: tipul Sarmizegetusa (Liber însoțit de Libera, pantera și acoliți) și tipul Potaissa (Liber, Ampelos, șarpe și acoliți), clasificare ce suferă modificări în urma descoperirii la Potaissa, în 1964, a tăbliței votive în care Liber apare însoțit de Libera, panteră și acoliți și la Sarmizegetusa, în 1974, a unor piese dionysiace în care Liber apare cu Ampelos și șarpele.

Fig. 10. Menadă.
Abb. 10. Menade.

Fig. 11. Relief cu inscripție.
Abb. 11. Relief mit Inschrift.

Fig. 12. Fragment sculptural cu inscripție.
Abb. 12. Skulpturelles Bruchstück mit Inschrift.

puri: tipul A, în care am inclus reprezentări ale lui Liber însoțit de Ampelos, șarpe și alți acoliți, și tipul B, în care Liber apare alături de Libera, panteră și acoliți.

Tăblița votivă în care Liber apare însoțit de șarpe și acoliți cuprinsă în tipul A, are analogii cu două piese de la Alba Iulia⁶⁰, cu grupul dionysiac de la Walbrook⁶¹, în care Bacchus nud ține deasupra capului mina dreaptă pe care e încolăcit un șarpe. În dreapta lui se găsește Silenul călare pe un măgăruș, în timp ce sus pe un copac e Pan. În stînga zeului sînt: satirul care-l ține de după umeri, pantera și o menadă care ține o *cista mystica*. O altă analogie e cu piesa de la Hissar (Bulgaria)⁶², unde Pan cîntă din *syrix*, o menadă bate din *tympanum*⁶³ și în locul Silenului se găsește un satir. În dreapta reprezentării se află o menadă.

Tot din Bulgaria și anume de la Baurene⁶⁴ provine o reprezentare a lui Dionysos nud, cu șarpele, avînd în stînga sa pe Ampelos (?) iar sus în colțul stîng Pan cîntă din *syrix*. În Pannonia o reprezentare asemănătoare cu piesa de la Potaissa este semnalată la Surduc⁶⁵.

Lucrate din marmură, piatră, teracotă și bronz, reprezentările lui Liber și ale acoliților săi se încadrează cronologic în secolele II—III e.n., perioadă în care cultul lui Liber—Dionysos cunoaște în Dacia, alături de provinciile imperiului, o mare răspîndire. Opere ale meșterilor Potaissei, piesele sînt redată cu mai multă sau mai puțină pricepere, unele dintre

⁶⁰ A. Buday, *op. cit.*; C. Pop, în *Apulum*, X, 1972, p. 175, fig. 3.

⁶¹ J. M. Toynbee, *op. cit.*, p. 128 sqq., fig. 34.

⁶² D. Tsontchev, *loc. cit.*

⁶³ Ch. Avézou, *Tympanum*, în DA, V, p. 559 sqq.

⁶⁴ Z. I. Rakeva-Morfova, în *Raskopi i proučvania*, Sofia, 1948, I, p. 129, fig. 94.

⁶⁵ A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 54.

ele însă sînt deosebite ca realizare artistică. Priceperea meşterilor pietrari este confirmată nu numai de realizarea grupurilor sculpturale dionysiace, ci şi a pieselor cu caracter funerar: stele, pereţi de aedicula, medalioane, lei funerari. Diversitatea pieselor lucrate în piatră sau marmură, precum şi numărul lor mare e o dovadă a unei intense activităţi meşteşugăreşti la Potaissa, a dezvoltării economice şi cultural-artistice a acestui oraş al Daciei romane.

ANA CĂTINAŞ

LIBERS KULTUS IN POTAISSA

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Artikel beschreibt und interpretiert die Inschriften und Darstellungen, welche Liber und Libera gewidmet sind. Diese Inschriften wurden auf dem Gebiet der alten römischen Stadt Potaissa entdeckt. Als Beweis der Popularität des Liber Pater und seines Ehepartne Libera stehen die 12 Inschriften, die diesem Gott gewidmet sind. So spielt die Stadt Potaissa in Dakien, eine wichtige Rolle neben Ulpia Traiana Sarmizegetusa wo man den Tempel entdeckte, der dem Gott der Weinrebe und des Weins gewidmet ist.

Diejenigen, die Altäre gewidmet und Reliefs mit den zwei Gottheiten bestellt hatten, sind Militärs, Priester und ein einziger Magistrat. Es gibt aber auch Personen, deren Beruf nicht genannt wird.

Die 15 Darstellungen mit diesen zwei Gottheiten sind in Marmor, Stein (Kalk), Terrakotta und Bronz gearbeitet. Sie stellen Liber, allein oder zusammen mit Libera, Ampelos, die Schlange, den Panther, Pan, Silenen und Satyre dar. Besonders wichtig sind 2 Votivtafeln: eine befindet sich in Wien (Fig. 3), die andere in dem Geschichtsmuseum der S. R. Rumänien (Fig. 4). Sie gehören den 2 Typen von dionysischen Darstellungen an, die in Dakien entdeckt wurden: der Typus A — Liber zusammen mit Ampelos, der Schlange und seine Anhänger, und der Typus B — Liber zusammen mit Libera, dem Panther und seinem Anhänger.

Diese Stücke, die den Werkstätten von Potaissa entstammen, sind ein Beweis für die Geschicklichkeit der Meister und gleichzeitig der Rolle, welche Liber Pater unter den anderen von der Bevölkerung dieser wichtigen Stadt des römischen Dakiens angebeteten Gottheiten spielte.